

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Вячеслав Ціватий

ГУМАНІЗМ ТА ІНСТИТУТИ ДИПЛОМАТІЇ У ФРАНЦІЇ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.)

У статті аналізується процес формування і розвитку гуманізму та інститутів дипломатії у Франції, а також процес становлення та розвитку книгодрукування у Франції доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) як нового чинника суспільно-політичних процесів у Франції та Європі в цілому. Особливу увагу зосереджено на історичній ролі французької книги в політико-дипломатичному та інституціональному розвитку французької державності.

Ключові слова: дипломатія, інститути дипломатії, зовнішня політика, французький гуманізм, французька книга, книгодрукування, ранній Новий час (XVI–XVIII ст.).

У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення політики та органів зовнішніх зносин держав Європи. Початкові форми інституціоналізації (наприклад, інституціоналізація книгодрукування, ментальних установок, дипломатичних служб тощо) виникають на рівні самоорганізуючих процесів¹.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в українській історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Для вивчення міжнародних, політичних і дипломатичних систем необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін².

Застосування в дослідженнях інституціонального підходу передбачає не лише пошук якісно нового, а зосереджує автора на з'ясуванні спільного та відмінного, традиційного та еволюційного, прогресивного та консервативного, класово обмеженого й загальногуманістичного в контексті

інституціоналізації та інституціональних змін, відхиляючи будь-які упереджені теоретичні установки.

Наприкінці XV століття постають явні обриси принципово нового політичного порядку в Європі. Політична ситуація після подій Столітньої війни (1337–1453) суттєво змінилася завдяки тому, що значно зміцнилися монархії й у більшості держав, зокрема — Франції, Іспанії та Англії, завершувався процес внутрішньої консолідації. Саме в цих державах було закладено основи сучасних національних держав, у той час як роздробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли свої чітке відображення в подіях Італійських воєн (1494–1559).

Ранній Новий час (XVI–XVIII ст.) був для європейського суспільства часом різнопланових змін. Найбільш чітко нові тенденції виявили себе у формуванні нового французького суспільства в цілому, та зокрема — ментальних установок і особистості нового типу. Одним із таких чинників впливу слугувало поширення у Франції практики книгодрукування як нового напрямку розповсюдження інформації у французькому суспільстві³.

Поряд зі змінами в політичній, соціально-економічній і культурній сферах формуються підвалини державної дипломатичної служби й відбувається інституціоналізація зовнішньої політики і дипломатії європейських держав⁴. Дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади. Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років — у Папській державі, із 1520-х — в Англії, у Священній Римській імперії — за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією. Важливим фактором її поширення було саме книгодрукування як носій важливої офіційної інформації.

Одне з центральних місць у теорії і практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Із цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституціональних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань та практичної діяльності влади, у тому числі у сфері зовнішніх зносин і дипломатичної практики. Саме через друковану книгу вони могли їх поширювати і апробувати серед інтелігенції, політиків та дипломатів. Особливого поширення набули трактати про форми державної влади і державного устрою, про переговорний процес і правила ведення переговорів, політичні трактати і памфлети, політичні й дипломатичні мемуари тощо⁵.

Постійна дипломатична служба у XVI–XVIII століттях набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Політик і дипломат Філіп де Коммін відзначає: «Два могутніх володарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить за посередництва досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки»⁶. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їх світогляду.

Серед політичних засобів Філіп де Коммін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для нього — це мистецтво, в якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» Ф. де Коммін залишив численні поради та настанови у справі, в якій він був визнаним майстром-віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом⁷. Саме в них особливо виразно виявляється його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської і християнської етики.

Французький політик і дипломат Філіп де Коммін, як і відомий його італійський колега Нікколо Макіавеллі, виявляє повну безпринципність у своїх правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовує політичні вбивства. Він, наприклад, настійно рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння послів людей з оточення супротивника і схвально відзивається про тих мудрих володарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього дипломатія — це притаена боротьба, в якій виграють наймудріші⁸.

Наприкінці XV століття у Франції розпочинається процес інституціонального розвитку книгодрукування як відзив на підйом економіки, централізацію французької держави, зміцнення і централізацію королівської влади та зростання ролі зовнішньополітичного чинника, і зокрема — французької дипломатії та французької культури. У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посилюється потреба в алфабетизації населення та книгодрукуванні як новому способі передачі текстів, стає супутнім чинником політико-дипломатичних процесів, які активно розвиваються в цей період та поширюються через процес культурних трансформацій нового суспільства та ментальних установок особистості раннього Нового часу.

Перший друкарський верстат з'явився у Франції порівняно пізно — багато перешкод чинили синдикати писарів. Першу книжку у Франції надрукували латиною лише 1470 року. Перші друкарні було створено в

Парижі при Сорбонні як допоміжні структури при університетських центрах. Перші приватні друкарні як самостійні приватні підприємства з власною інфраструктурою з'являються в Парижі й Ліоні. Починається повільний, але невпинний процес орієнтації книговидавців на споживача — у Ліоні книжки не підлягали цензурі Сорбонни, крім того, їх розцінювали як звичайний товар і вільно продавали на будь-якому міському ринку⁹. Перша книжка французькою мовою була надрукована у 1477 році. З кінця XV — початку XVI століття видавці друкують переважно масову літературу — лицарські романи, календарі, казки, політичні та наукові трактати тощо. У XVI–XVIII століттях друк книг був тісно пов'язаний безпосередньо з продажем, адже зазвичай власник друкарні був одночасно і власником книгарні. Перша Королівська друкарня — перша державна друкарня Франції — була заснована за наказом політика і дипломата кардинала Рішельє і розпочала функціонувати наприкінці XVII століття.

У переважно світські та політико-дипломатичні сфери французька книжка знову переорієнтувалася у XVIII столітті. У цей період створюються енциклопедичні видання (наприклад, «Енциклопедія...» Дені Дідро), друкуються збірки міждержавних договорів та інші дипломатичні видання. Усі традиції книгодрукування і французької книги були успішно рецeпійовані в нові інституції доби Нового і Новітнього часу.

Книгодрукування у Франції початку XVI століття вже уособлює власне французьку книжкову культуру і відповідно відбувається процес французького впливу на європейську книжкову культуру та процес взаємозбагачення між різними книжковими культурами Європи¹⁰.

Головним джерелом для вивчення витоків французького книгодрукування другої половини XV століття та його ролі в розвитку культури Франції та книжкової спадщини є французькі інкунабули, які зберігаються у світових бібліотечних зібраннях. А друкована книга доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) — це вже не просто друк окремого видання, а видавничий процес у сукупності технічного (типографське здійснення друку), соціально-економічного, політико-дипломатичного та культурного аспектів, а сама книга як сукупність чітко визначених її елементів — форми, структури, оформлення і змісту. У цілому ж французька книга раннього Нового часу є джерелом для вивчення соціо-професійних груп і соціально-культурних верств населення та її рецeпції як на європейському, так і світовому рівнях. Професійно соціоорієнтованими групами доби раннього Нового часу були перш за все духовенство, панівна верхівка, банкіри, дипломати та інтелігенція¹¹.

Французька книга XVI–XVIII століття стає важливим носієм інформації та формує певне інформаційне поле французького суспільства,

оскільки вже в цей період можна говорити про історію та особливості окремих елементів структури книги (марка друкарів і видавців), типографський матеріал, історію окремих типографій, історію окремих видавців, особливості взаємовпливу рукописної та друкованої книги тощо.

У цей період чітко окреслюється проблема книгодрукування як нового етапу в інформаційній культурі Франції та її ролі в розвитку європейського інформаційного простору. Для цього періоду характерна специфіка формування зовнішнього вигляду, структури, допоміжного апарату, декору та ілюстрацій французької друкованої книги доби раннього Нового часу.

Соціально-політична думка доби раннього Нового часу була зорієнтована на стабільність суцього й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості та незмінності шляхом упередження змін, розбрату й війн. Усі зміни й потрясіння в суспільстві в кінцевому рахунку пояснювалися людськими вадами. Соціально-політична доктрина, яка виражала інтереси панівного класу, апелювала до морального обов'язку людини і вимагала від нього бути справедливим як заради досягнення головної мети життя — рятування душі, так і заради встановлення суспільного порядку й збереження його в постійності.

На рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається формування фактору, про який ми інколи забуваємо — це процес становлення гуманізму та політичної культури суспільства, його психологічна подоба і характерні риси, відбувається процес формування буржуазного менталітету. І аналізуючи ту ж зовнішню політику та дипломатію, інституційні політико-дипломатичні процеси, на нашу думку, необхідно обов'язково враховувати його вплив та роль у міждержавних і внутрідержавних відносинах. Фактор політичної культури і книгодрукування, як новий чинник формування та поширення тогочасної думки суспільства, мав безпосередній вплив у Франції на її громадян, з урахуванням попередніх традицій і перспектив розвитку держави. Адже саме наприкінці XV — початку XVI століття починається процес формування націй і бурхливий ріст національної самосвідомості, процес етичного оновлення суспільства й становлення гуманістичної культури Франції, книгодрукування та французької книги¹². Ідеологи гуманізму й проповідники Реформації здійснювали «очищення» розуму від нашарувань минулого. Європа відчувала новий поштовх у духовному житті суспільства.

На межі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається процес зміни ментальних установок суспільства. За словами Ж. Дюбі, суспільство раннього Нового часу характеризується не лише одними економічними основами, але і продукуваними ним уявленнями про себе самого, адже люди частіше за все поводять себе у відповідності не з дійсними

умовами життя, а й з тим образом, який вони уявно, на ментальному рівні сформували¹³.

Гуманістична література у Франції інституціоналізувалася у XVI столітті. Але нові тенденції зароджувалися у французькому суспільстві ще раніше, що особливо помітно відобразилося у творчому доробку найвидатнішого французького поета XV століття Франсуа Війона (1431–1489). У його поезії людина постає в новому статусі, у літературному зображенні особистості проявляються риси нового, не середньовічного типу мислення і розуміння сутності суспільно-політичного життя. Поезія Франсуа Війона — реалістична і демократична, позначена гострим інтересом до життя — правдиво зображає зворотну сторону середньовічного суспільства.

Прогресивні ідеї у Франції знайшли підтримку серед представників передової частини дворянства, у формуванні світогляду яких значну роль відіграла гуманістична культура Італії. Новоявлене дворянство охоче підтримувало зовнішню агресивну політику короля і, відповідно, залюбки давало кошти для військових походів, зокрема до Італії¹⁴. Під час походів доби Італійських воєн (1494–1559рр.) перед дворянством відкривався новий світ високої гуманістичної культури Італії та разом з тим — мистецтва Античності, уже досить глибоко вивченого італійськими гуманістами. Невдовзі у Франції почала широко розповсюджуватися антична книга. Сам король Франциск I претендує на роль керівника гуманістичного руху в державі. Він запрошує видатних італійських художників, ввозить з Італії твори гуманістичного мистецтва, наближає до двору гуманістів-учених, поетів, художників, сприяє розвитку книгодрукування, поповнює королівську бібліотеку старовинними манускриптами¹⁵.

На долі французького гуманізму позначився також рух релігійної реформи, очолений згодом Жаном Кальвіном (1509–1564). Усе це зумовило розквіт гуманізму протягом перших десятиліть XVI століття. І хоча король Франциск I намагався спрямовувати розвиток гуманістичного руху і тримати його під своїм контролем, однак уже в 30-ті роки було цілком очевидно, що гуманізм торує свій власний шлях, незалежний від волі короля.

Від засвоєння античного мистецтва й гуманістичної культури Італії гуманісти перейшли до рішучого політичного наступу на феодальний світ і його підвалини у французькій державі. Відповідно розпочалося протистояння між старим і новим світобаченням, старим і новим світоглядами. Гуманістам довелося діяти в умовах найжорстокіших переслідувань і боротьби. Не знайшовши шляху до народу, гуманісти залишилися самотніми в боротьбі проти церковної та феодальної реакції, але, слід констатувати, що нові ментальні установки і політична свідомість у

французькому суспільстві починають свій практичний шлях у добу раннього Нового часу.

Відповідно до цих важливих історичних процесів, розвиток французької гуманістичної літератури пройшов два великі етапи. Перший етап охоплює першу половину XVI століття. У цей час формувалася і досягла розквіту гуманістична література. Вона відзначалася оптимізмом, вірою в можливість утвердження кращого, розумнішого політичного устрою, гостротою і сміливістю критики феодальної дійсності. Хоч наступ реакції, розпочатий у 30-х роках, і ускладнив становище гуманістів, але не змусив їх відступити. У 40–50-ті роки їхня діяльність активізувалася, посилювалось вільнодумство, література набула войовничого, гостро сатиричного характеру. Визначні діячі гуманістичної літератури першого етапу — Маргарита Наваррська, Бонавентюр Депер'є, Клеман Маро; найвидатнішим письменником, творчість якого набула світового значення, був Франсуа Рабле.

Другий етап розвитку гуманістичної літератури припадає на другу половину XVI століття. У цей час французька література також створила величезні цінності, але вона вже несе на собі відбиток кризи гуманізму. Найвидатнішим явищем цього етапу була творчість поетів «Плеяди», особливо Ронсара, та останніх представників гуманізму Мішеля де Монтеня й Теодора Агріппи д'Обін'є.

У Франції вже наприкінці XV — початку XVI століття починають утверджуватися форми й методи дипломатії Нового часу. В Іспанії цей процес дещо стримувався, що можливо пояснювалося, на думку автора, певною системою поглядів (дещо консервативною щодо процесів інституціоналізації) її владарів-державців, які побоювалися створення постійної дипломатичної служби в Іспанії, як свого часу вони з пересторогою ставилися і до поширення та інституціоналізації юриспруденції. Так, наприклад, Мішель-Еквем де Монтень зазначає: «Король Фердинанд, надсилаючи колоністів до Індії, мудро передбачив, щоб серед них не було вчених законників, висловлюючи побоювання про те, що в Новому Світі розплодяться суди, адже саме юриспруденція як наука природно породжує суперечки й розбіжності в поглядах. Король, як у свій час і Платон, убачав, що будь-яка країна лише потерпає від юристів та медиків...»¹⁶.

Цілком ймовірно, що аналогічна точка зору поширювалася і на дипломатів, які мали багато спільного з юристами. Але цей стан був не надто тривалим. Іспанія, сприйнявши вочевидь позитивний досвід гуманістичних впливів і дипломатичної практики Франції у формуванні дипломатичної служби, розпочала цю справу й у себе, усвідомивши необхідність і доцільність існування постійної дипломатії.

Дипломатія значною мірою відображає політичну культуру та гуманістичне спрямування суспільства. У свою чергу політична культура

визначається культурною традицією та суспільно-політичною думкою, яка синтезує етнокультурні особливості даного суспільства і загальноцивілізаційні досягнення¹⁷.

Твір Мішеля де Монтеня «Досліди» поклав початок розвитку жанру есе, в якому предметом зображення є внутрішній світ однієї людини — самого автора, його особисте, індивідуальне сприйняття, відбиття в його свідомості найрізноманітніших проявів життя, у т.ч — й ідей гуманізму. Цей твір мав велике значення для розвитку французької прози, значною мірою вплинув на передову суспільно-політичну думку та творчість європейських письменників доби раннього Нового часу, а із сучасників Мішеля де Монтеня найбільше на великих англійців — Ф. Бекона і В. Шекспіра.

Отже, шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації, у ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі й нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і насамперед у питанні влади: що таке «влада» у новому світосприйнятті і реальне місце володаря-державця в цьому новому суспільстві, у новий період політичної та політико-дипломатичної інституціоналізації європейських інститутів держави та дипломатії раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Важливим фактором у прискоренні цих процесів був процес інституціонального розвитку книгодрукування у Франції та інших європейських державах.

Пояснення подій і фактів у контексті світорозуміння минулих поколінь відкриває нові шляхи до пізнання суспільства епохи доби нової історії й розуміння протистояння політичної теорії і практики. Спроба побудувати модель політико-правової думки епохи раннього Нового часу, звичайно, не є вичерпною і остаточною.

Практично всі вищезгадані підходи тією чи іншою мірою наближають нас до розкриття й розуміння своєрідності поглядів на владу, право, державу, внутрішню й зовнішню політику держави, дипломатію, книгодрукування і книгу як носія інформації, інформаційне суспільство, процеси їх інституціоналізації, а, відповідно, допомагають також скласти уявлення про людей тогочасної епохи та світогляд пересічної і непересічної особи доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Французька книга доби раннього Нового часу відіграла доленосну роль в історії, теорії та практиці французького державотворення та гуманістичної культури Франції.

¹ Див. дет.: Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — К.: «ДЕМІД», 2000. — Вип. 4. — С. 268–274; *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время: Монография* / отв. ред. Т.П. Гусарова. — М.: КДУ, 2011. — 600 с.

² Див. дет.: Циватий В.Г. Європейський зовнішньополітичний простір доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): концепти і дипломатичний інструментарій / Вячеслав Циватий // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки / Відп. ред. С.В. Віднянський, відп. секр. Н.В. Кравець. — К., 2013. — Вип. 22. — С. 116–119.

³ Див. дет.: *Le Goff J. Les mentalités: une histoire ambiguë* / Ed. J. Le Goff, P. Nora // *Faire de l'histoire*. III. — Paris, 1974. — P. 76–94; *Vovelle M. Idéologies et mentalités*. — Paris, 1982; *Chartier R. Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. Trajectories et questions* // *Revue de Synthèse*. — Sér. 3. — 1983. — V. 8. — P. 277–307.

⁴ Циватий В.Г. Дипломатический инструментарий Н. Макиавелли и институционализация дипломатической деятельности западноевропейских государств раннего Нового времени // *Перечитывая Макиавелли: у истоков современной науки. Идеи и политическая практика через века и страны. Материалы международной научно-практической конференции (26–27 сентября 2012 года)* / В.Г. Циватий — М.: ИВИ РАН, 2012. — С. 141–151.

⁵ Кальер Ф., де. О способах ведения переговоров с государями: Перевод первого французского издания 1716 г. / Ф. де Кальер. — М.: Б.и., 2000. — 208 с.

⁶ *Коммин Филипп, де. Мемуары* / Ф. де Коммин; пер. с франц. Ю.П. Малинин. — М.: Наука, 1987. — Кн. 1. — Гл. XIV. — С. 299–309.

⁷ Див.: *Commines Ph. de. Mémoires* / Ph. de Commines. — Paris, 1924–1925. — Т. 3. — Ch. VIII.

⁸ *Commines Ph. de. Mémoires* / Ph. de Commines. — Paris, 1924–1925. — Т. 3. — Ch. VIII. — P. 220.

⁹ *Гринишина І.І., Марченко Т.М. Еволюція французької книжки: від книгодруку до інтернету* / І.І. Гринишина, Т.М. Марченко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — Луцьк, 2011. — Вип. 5, ч. 2. — С. 27–30.

¹⁰ Див. дет.: *Книга в культуре Возрождения*. — М.: Наука, 2002. — 270с.; *Историческая память в культуре эпохи Возрождения* / отв. ред. Л.М. Брагина. — М.: РОССПЭН, 2012. — 335с., ил.

¹¹ *Эльфонд И.Я. Образ власти: Pro et contra. Политическая мифология, пропаганда и культура во Франции XVI в.* / И.Я. Эльфонд. — Саратов, 2011. — 244 с.

¹² *Lecointe J. L'Idéal et la Différence: La perception de la personnalité littéraire de la Renaissance*. — Genève, 1993. — P. 196–216, 639–696.

¹³ *Duby G. Histoire sociale et idéologies des sociétés* // *Faire de l'histoire*. I. — P., 1974. — P. 147–168.

¹⁴ Циватий В.Г. Франко-испанские отношения конца XV — начала XVI века / В.Г. Циватий. Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. — *Всеобщая история*, 1995. — 251 с.

¹⁵ Див. дет.: *Шишкин В.В. Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI–XVII веках* / В.В. Шишкин. — СПб.: Евразия, 2004 — 288 с.

¹⁶ *Монтень Мишель, де. Опыты* / М. Монтень. — М.: Голос, 1992. — Кн. 3. — Гл. XIII. — С. 332.

¹⁷ Циватый В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.) / В.Г. Циватый // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. — М.: ИВИ РАН, 2013. — С. 271–285.

В статье анализируется процесс формирования и развития гуманизма и институтов дипломатии во Франции, а также процесс становления и развития книгопечатания во Франции периода раннего Нового времени (XVI–XVIII веков) как новый фактор в социально-политических процессах во Франции, и Европе в целом. Особое внимание уделено исторической роли французской книги в политико-дипломатическом и институциональном развитии французской государственности.

Ключевые слова: дипломатия, институты дипломатии, внешняя политика, французский гуманизм, французская книга, книгопечатание, раннее Новое время (XVI–XVIII вв.).

At the article is analysed the process of formation and development of French humanism and diplomacy institutions, as well as the formation and development of the printing press in France during the early modern period (XVI–XVIII centuries), as a new factor in the socio-political processes in France and Europe as a whole. Particular attention is paid to the historical role of French book on the political and diplomatic and institutional development of the French state.

Keywords: diplomacy, diplomacy institutions, foreign policy, French humanism, the French book, publishing, early modern period (XVI–XVIII centuries.).